

УДК 101.1 : 572.1/.4

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i27.921>

О. В. Сукенніков

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3362-7999>

здобувач,

начальник управління освіти

Святошинської районної в місті Києві державної адміністрації

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН ОСОБИСТОСТІ

Особлива актуальність проблеми людини для сучасного українського та зарубіжного інтелектуального простору зумовлена, по-перше, світоглядними інтенціями постмодернізму, де перманентно доводиться думка щодо «смерті суб'єкта» як носія соціальних норм та цінностей, по-друге, соціокультурними трансформаціями сьогодення, котрі приводять до видозміни портрету сучасної людини, яка все частіше розглядається через призму концепту «постлюдини».

Метою статті є комплексний аналіз еволюції соціально-культурної сутності особистості крізь призму здійснених наукових теорій та досліджень.

Новизною можна вважати те, що вперше здійснюється порівняльний аналіз основних теорій соціально-культурної сутності особистості.

Зміни, котрі є характерними для сучасного буття людини, обов'язково стають причиною для актуалізації питань, котрі пов'язані з перспективами як окремої людини, так і людства загалом. Для цього необхідно дослідити праці Н. Загурської [4], Ф. Фукуями [15], М. Гофмана [3], Б. Стрерлінга [13], В. Ільїна [5] та інших науковців:

Зазначені дослідники надають детальний опис перспективних можливостей для розвитку людини у разі подальшого впровадження основних технологій, котрі, на їхню думку, приведуть до зміни портретів людини. Такі дослідження зазвичай мають застороги, котрі пов'язані з подальшою дегуманізацією суспільства, проте не завжди стають причиною для нової хвилі зацікавленості особистістю та її проблемами, котра розвивається у зацікавленості проблемами гендерної рівності, а також питання, котрі пов'язані з дослідженням психічних розладів особистості чи особистісних відмінностей, котрі спричинені віковими характеристиками.

Водночас кожен випадок згадки про особистість говорить про неї як про носія певних якостей. Проте в разі правомірності підходу варто мати на увазі також особистість чоловіка, жінки, дитини, психічно хворої людини тощо. Також Д. Зіглер [16], І. Кон [8], О. Леонтьєв [9], Л. Хьелл зазначають, що особистість наділена усіма соціальними ролями та позбавлена гендерних вікових особливостей.

Якщо брати до уваги певні соціокультурні, істотні трансформації сьогодення, то поняття особистості розглядається як основний феномен антропології, педагогіки і психології, причому його тлумачення може мати ключове значення для розвитку соціально-гуманітарного значення.

Необхідно зазначити, що поняття особистості нині отримує застосування не лише в інтелектуальній площині, але й у повсякденному житті, що, зрештою, спотворює його першоосновний зміст, адже слова «людина» та «особистість» можуть розглядатися як взаємозамінні. Така тенденція може бути зумовленою тим, що людина має уявлення про себе, про власне «Я». І. Кон зазначає, що «це нескінченно піднімає її над усіма іншими істотами, які живуть на землі. Завдяки цьому вона особистість, і завдяки єдності свідомості за всіх зміна, яких вона може зазнавати, вона одна і та ж особистість, тобто істота, за своїм становищем і гідністю абсолютно відмінна від речей та нерозумних тварин, з якими можна поводитися і розпоряджатися як завгодно» [8].

О. Лосєв вважає, що зазначене вище уявлення існувало не завжди. Наприклад, в античності людське визначалося як «тілесно людське», тобто людина вважалася «природно повторною у всій своїй індивідуальності», адже саме вона підкоряється закону «круговороту душ» та «вічного повернення» [10].

Наслідком, що впливає з цього переконання, може бути те, що характерна для античного мислення єдність «духу та природи» не дає можливостей для формування особистості відповідно до «її невичерпних духовних глибин» та «нескінченних культурних можливостей» [10]. Антична людина, як зазначає О. Лосєв, – «це особистість природна, тобто це лише живе людське тіло <...>, а воно саме по собі сліпе і безособове <...> Вона не може не визнавати над собою долі <...> Ця тілесна особистість не знає особистості як такої, не відчуває своєї цінності, неповторності, своєї абсолютної незвіданості, незамінності і духовної свободи» [10].

Також він зазначав, що зміст особистості викликають зауваження, які входять у своєрідний дисонанс із зауваженням П. Сорокіна, який зазначає, що особистість стає результатом включення людини до надорганічного. «Народившись,

людина ще не є особистістю або суб'єктом надорганічного життя. Її «Я» й ім'я, наукові ідеї, релігійні погляди, естетичні смаки, моральні переконання, манери і звичаї, заняття, економічне становище та соціальний статус, доля і життєвий шлях – ніщо ще не визначено. Її можна порівняти з фонографом, на якому можна програвати будь-який запис» [12, с. 124].

Таким чином, П. Сорокін дотримується думки про те, що особистість є результатом долучення біологічного виду *Homo sapiens* саме до соціокультурного середовища. Схожу думку можна побачити у Е. Еріксона [16], який говорить про особистість як про результат набуття певних психосоціальних навичок, чи як результат залучення індивіда (людини) до сфери суспільних відносин, про що говорив також радянський психолог О. Леонтьєв [9].

Хрестоматійною, а також показовою буде теза про те, що людина як особистість є результатом набутого соціального досвіду, результатом суспільства. Водночас таке визначення є занадто розмитим, адже, з одного боку, доводиться, що людина античності є залученою до культурного чи соціального досвіду, при цьому набуваючи статусу особистості. а з іншого боку, актуальними будуть питання «Якого саме досвіду?», «Коли людина стає особистістю?». Навіть огляд основних психологічних теорій дає змогу вважати, що людина починає набувати певного «соціального досвіду», саме зі свого народження, У такому разі варто говорити про психоаналіз З. Фрейда щодо топографічної моделі особистості, яка складається з таких трьох елементів: Я, Воно, Над-Я. Такі елементи будуть сформовані у результаті соціалізації людини та природного розвитку, а також становлять еволюцію від природного.

Відображення такої структури особистості, що наведена З. Фрейдом, має суттєве значення для опису сутності особистості, причому мислитель також зазначав, що вона формується поступово, у процесі еволюційного розвитку людської психіки та включає залучення до соціального досвіду (рівень «Над-Я»); природний елемент («Воно»); соціальний елемент, який має вираження у формуванні уявлень про іншого («Я»), тому психічно здорова особистість – це особистість, котра формується у моменти, коли людина сприймає норми, стандарти та соціальні цінності та може ефективно розвиватися у суспільстві. Таким чином, можна сказати, що антична людина була повноцінною особистістю.

Проте, на думку О. Лосєва, таке судження не є правомірним, адже особистість тих часів не була духовно вільною. З. Фрейд же зазначав, що людина була підпорядкованою певній вищій за себе інстанції та не мала можливостей для самореалізації, котра би постійно відкривала глибини людських можливостей.

Визначені нами обмеження теорії особистості першим помітив К. Юнг, який говорив про те, що перші роки життя людини є ключовим етапом формування саме моделей особистості. Причому такий розвиток особистості визначається як процес, що здійснюється протягом усього життя. Людина завжди прагне нових навичок та вмінь, досягає певних цілей. Метою індивіда він вважає «набуття себе», що відбувається свідомо чи несвідомо. Таким чином, К. Юнг самсіть визначає потенційним центром особистості, де поєднується несвідоме та свідоме, що розглядається як особистісний регулятив.

Варто зазначити, що самсіть як поєднання протилежностей включає також Тінь суб'єкта чи негативну сторону людини. «Такі люди, – зауважує К. Юнг, – якоюсь прекрасною видимістю прикривають свою смертельну порожнечу» [18, с. 162]. У зв'язку з цим такий процес індивідуалізації на шляху до повної самості вимагає непросту зустріч із зазначеною Тінню, а ще з конструктивною переробкою та інтеграцією у нову цілісність, яка приводить не лише до певного бачення своїх проблем та себе, але й до можливостей піднятися над обставинами, тому, на думку К. Юнга, особистістю можна стати лише у процесі свого саморозвитку та тоді, коли людина може усвідомлювати свій власний, закладений із народження шлях, коли людина піднімається над наявними соціальним ролями та обставинами.

Загалом К. Юнг зазначав, що особистість є якістю індивіда, котра формується не лише у процесі її залучення до соціального досвіду, а саме у такий час вона визначається набуттям особливої соціальної ролі, а потім вона може піднятися над обставинами, а також усвідомлювати свою унікальність і життєвий шлях, тобто особистість формується у момент, коли людина піднімається над соціально необхідними ролями задля досягнення своєї цінності, бо, як зазначає К. Юнг, особистість – це усвідомлений вибір себе самого, а також свого власного життєвого шляху. Водночас не потрібно ігнорувати зауваження З. Фрейда, які стосуються важливості несвідомого елементу особистості, адже людина не визначається лише духовними ознаками, має місце ще й тіло, яке, можливо, не відіграє найважливішу роль, проте бере участь у формуванні особистості.

Досить обґрунтований підхід К. Юнга став, на перший погляд, відкриттям психології ХХ ст. Водночас позірний ретроспектива такого дискурсу дає змогу стверджувати, що наведена ним теорія особистості буде сягати коренів саме у релігійному світогляді. У такому разі доцільно буде навести визначення К. Юнга, який у «Відповіді Іову» («Antwort Iov» – рос.) описував самсіть як «*teleios anthropos*, тобто здійснена (реалізована) людина, чиїми символами є божественне немовля і його синоніми» [17].

Таким чином, висловлені К. Юнгом позиції щодо змісту особистості визначаються вперше у філософському світі епохи Середньовіччя, проте це стосується Бога, а не людини. Водночас уже були сформовані передумови для екстраполяції певних якостей Бога до людини, тому варто навести зауваження Д. Коженя, який аналізував специфіку вчень про особистість П. Абеляра. Так, він зазначає, що середньовічний мислитель, розробляючи вчення про Трійцю, дотримувався концептуалізму і визначив її так: «Бог – Батько як Могутність, Бог – Син як Мудрість, Бог – Святий Дух як Благо». Це розрізнення всередині «одиночної, індивідуальної і простої» субстанції. Водночас, як зауважує Д. Кожен, П. Абеляр розмірковує про триєдність Бога, відступаючи від догматичного вчення, і зауважує, що «божественні іпостасі єдині за своєю природою, за субстанцією, за кількістю, але одночасно їх властивості особистісно (personaliter) відрізняються одна від одної так, що цей є цей, як той – не що інше, як той» [7].

П. Абеляр не обмежувався викриттям особистісних характеристик Бога, притому екстраплював їх на людину. Людей, на його думку, відрізняють не за субстанційними ознаками, а саме через особистісні ознаки. Таким чином, внутрішньою людиною є тієї ж самої субстанції, що й інша людина, але це не стосується її особистості [7]. Викриваючи особливості вчення П. Абеляра щодо особистості людини, Д. Кожен зауважував, що субстанційна єдність людей розкривається через спільність людини з природою, тому природа людини є спільною для всіх, навіть незважаючи на те, що люди різняться між собою особистісно.

Водночас П. Абеляр, визначаючи за людиною право на особистість, говорить, що людина не може бути рівноцінною Богу, адже її індивідуальність виявляється у можливості мати кілька іпостасей. Наприклад, одна й та ж людина може бути батьком сімейства (перша іпостась) і ремісником (друга іпостась) [7], тому можна сказати, що людина стає особистістю саме тоді, коли набуває певної соціальної ролі. Також варто пам'ятати, що набуття соціальної ролі є тісно пов'язаним із соціальним статусом, що є "persona", тобто вона характеризується як суб'єкт певних правових відносин, наявністю громадянства та положенням у своїй родині. Виходячи з цього, можемо сказати, що у середньовічному мисленні було сформовано таке двояке тлумачення особистості:

– особистістю вважалися тільки повноцінні соціальні суб'єкти, статус яких був наперед визначений становим суспільством, тому середньовічна людина була вільна і невольна одночасно;

– особистістю могла вважатися кожна людина, адже вона несла в собі «образ Бога» та була наділена свободою волі, таким чином, могла свідомо вибрати між добром та злом.

Така невизначеність спричинила певні суперечності щодо сучасних підходів до тлумачення витоків людини як особистості. Як справедливо зауважує Л. Баткіна, людина перетворюється на особистість у період, коли стає причиною для самої себе. Така людина, відповідно, «тримає метафізичну і моральну відповідь тільки перед собою ж. Це, звичайно, не означає, ніби вона не визнає вищих початків, підстав і зразків», проте, визнаючи «право інших людей жити, відповідно, настільки ж особистими підставами, можливо, зовсім іншими, вона привласнює таке право і собі» [2, с. 8].

Отже, відповідно до цього зауваження, можемо сказати, що в епоху Середньовіччя людина ще не була особистістю, що пояснюється тим, що вона не була причиною самої себе. Крім того, людина брала на себе відповідальність лише у духовному вимірі за допомогою можливості робити вибір між злом та добром, не визнаючи права ні за собою, ні за іншими на підвалини свого життя.

Вищезазначені тенденції виявлялися лише у епоху Відродження, бо саме тоді людина починає втрачати субстанційну єдність з Абсолютом та перетворюється на "causa sui". Таким чином, усвідомлюючи себе як особистість, людина може знати підвалини свого наземного існування, а також прагне до самоутвердження у Всесвіті, і, як свідчить «Промова про гідність людини» Дж. Пікоделла Мірандоли, в цей час панувала думка про те, що Бог створив людину не до завершеного закінчення, а також існує завдання останньої створити саму себе. Якщо говорити іншими словами, то в епоху Відродження людина не лише бере на себе відповідальність за власне життя, але й, піднімаючись над традиціями, буде свідомо контролювати свій життєвий шлях, не руйнуючи свої ідеали.

В цю ж епоху людина перетворюється на особистість за допомогою того, що відроджує у собі цілісність духовності та тілесності, при цьому позбавляється заданих соціальних ролей. У горизонті особистостей, як пише Л. Баткін «індивід завжди «не як всі» і – в деяких межах – унікальний незалежно від ступеня особистої яскравості, від свого масштабу, значного або скромного, адже новоевропейське «Я» не зводиться ні до яких груп і спільнот» [2, с. 8].

При цьому неможливо залишити поза увагою певну невизначеність, котра проявляється у її змісті. Так, з одного боку, особистість, як визначали дослідники, з'являється у момент, коли людина стає носієм базових соціальних цінностей певної епохи, а з іншого боку, особистістю стають лише ті індивіди, котрі спроможні саморозвиватися та підніматися над цінностями та соціальними нормами. Притому особистостями стають не лише носії, але й засновники соціальних норм та цінностей. Таким чином, виникає потреба у визнанні правомірності висновків О. Леонтьєва щодо того,

що «особистість з'являється двічі» [9], чи більше того, для формування основних характеристик особистості. Варто навести також теорії Д. Овсяннико-Куликовського, що описував особистість як результат еволюції психіки на шляху від гармонії почуттів та думки. Головною передумовою є саме зародження внутрішнього антагонізму, котрий проявляється у протиставленні «Я» суспільству, що знаходить свій вияв у морально-етичних почуттях та релігійних. Такий синтез, на думку мислителя, розкриває суб'єктивно забарвлене почуття та нейтральну всезагальну думку. Мислитель говорить, що особистість за допомогою етичного та релігійного почуття може підніматися над соціальним, причому не пускаючи своєї соціальності, адже такі почуття перетворюються на різновид «внутрішнього голосу», котрий існує для оцінки вчинків людини не з юридичної, соціальної чи утилітарної точок зору, а з якоїсь іншої. На рівні особистості людина має самість, тобто власний регулятив, інстинкт (совість), котрий дає визначення поведінці людини, виводячи її вимір «чистої людськості» [11, с. 40].

Також можна сказати, що під час згадування особистості можна передбачити, що щось виходить за межі суто соціального. Таким чином, буде йтися саме про надсоціальність внутрішніх почуттів, які будуть визначати вчинки та саму людину, виходячи за рамки соціальності. Притому, що така соціальність буде обмежена культурною традицією у площині загальнолюдського, а також у сфері того, що піднімається над традицією, на соціум, зокрема на сферу того, що буде працювати у всі часи та у всіх суспільствах. У такому разі можна говорити про вихід за межі, котрі визначають буття соціального об'єкта.

Можна сказати, що ілюзорність сучасного буття людини, а також утвердження постмодерністського концепту «смерті суб'єкта» зумовлює необхідність звернення дослідників до проблеми особистості, що супроводжується виразною неоднозначністю її визначення. Однак є група дослідників, які говорять про те, що особистість є результатом еволюційного розвитку людської психіки, що говорить про те, що людина буває у межі надсоціального та соціального, причому вона піднімається над усіма соціокультурними традиціями і керується внутрішніми нормами (совістю) та загальнолюдськими цінностями. Інша ж група вважає, що особистість – це результат соціокультурної обробки індивіда у підсумку його соціалізації.

Таким чином, необхідно подолати понятійну плутанину щодо соціально-гуманітарного дискурсу часу формування особистості, а також переглянути думку Д. Леонтьєва, який досліджував два народження особистості, що є феноменом, який присутній у всіх етапах розвитку людини. Також варто зауважити, що формування соціаль-

ного суб'єкта ще не передбачає утвердження особистості, котра залишається привілеєм для тих, хто здатний не лише стати повноцінним членом суспільства, але й піднятися над його історично обумовленими нормами до сфери загальнолюдського чи надлюдського, яке формується через етичне чи релігійне почуття.

Література

1. Ареопагит Дионисий. О божественных именах. URL: <http://www.hesychasm.ru/library/dar/tname.htm#gl> (дата звернення: 19.12.2020).
2. Баткин Л. Европейский человек наедине с собой. Очерки о культурно-исторических основаниях и пределах личного самосознания. Москва : Российский государственный гуманитарный университет, 2000. 1005 с.
3. Гофман М. Новый человек – постчеловек. URL: <http://psyfactor.org/lib/newman.htm> (дата звернення: 19.12.2020).
4. Загурская Н. Постчеловек: положение человеческого существа в ситуации после постмодерна. *Человек постсоветского пространства* : сборник материалов конференции. Вып. 3 / под ред. В. Парцваня. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургское философское общество, 2005. С. 245–250.
5. Лынь В. Эпоха «пост2»: людина в перспективі нової духовності *Філософсько-світоглядні засади буття людини*. 2010. № 5. С. 43–49.
6. Карсавин Л. Пролегомены к учению о личности. URL: <http://www.odinblago.ru/path/12/2> (дата звернення: 19.12.2020).
7. Кожин Д. Личность в средневековой Европе. URL: http://culturolog.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=21&Itemid=5 (дата звернення: 19.12.2020).
8. Кон И. В поисках себя. Личность и ее самосознание. URL: <http://www.psylib.org.ua/books/konis01/index.htm> (дата звернення 19.12.2020).
9. Леонтьев А. Деятельность. Сознание. Личность. URL: <http://www.psylib.org.ua/books/leona01/index.htm> (дата звернення 19.12.2020).
10. Лосев А. История античной эстетики. Ранняя классика. URL: <http://psylib.ukrweb.net/books/lose001/index.htm> (дата звернення 19.12.2020).
11. Овсяннико-Куликовский Д. Введение в ненаписанную книгу по психологии умственного творчества (научно-философского и художественного). *Литературно-критические работы* : в 2 т. Москва, 1989. Т. 1. С. 29–65.
12. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. URL: <http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elclosed/sorokin.pdf> (дата звернення: 19.12.2020).
13. Стерлинг Б. Будущее уже началось: Что ждет каждого из нас в XXI веке? URL: <http://www.noravank.am/upload/Bryus%20Sterling.pdf> (дата звернення: 19.12.2020).
14. Флоровский Г. (прот.) Византийские Отцы V – VIII веков. URL: http://azbyka.ru/otechnik/Georgij_Florovskij/vizantijskie-ottsy-v-viii-vekov/1 (дата звернення 19.12.2020).

15. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее. URL: <http://www.e-reading.club/book.php?book=143497> (дата звернення 19.12.2020).

16. Хьелл Л. Теории личности: основные положения, исследования и применение. URL: <http://psylib.org.ua/books/hjelz01/index.htm> (дата звернення: 19.12.2020).

17. Юнг К. Ответ Иову. URL: http://royallib.com/book/yung_karl/otvet_iovu.html (дата звернення: 19.12.2020).

18. Юнг К. Психология бессознательного. Москва : Канон, 1994. 320 с.

Анотація

Сукенніков О. В. Соціально-культурний феномен особистості. – Стаття.

Аналіз особистості як культурно-історичного феномена, на нашу думку, є важливим у розумінні процесу та механізмів зародження, формування й розвитку особистості зі зміною конкретних культурно-історичних форм існування людства. Бачення закономірностей цього процесу дає вихід на прогнозування можливих шляхів, напрямів та особливостей розвитку людини в сучасних та майбутніх культурно-історичних умовах. Це характеризується початком пробудження свідомості, виділення людини, виникнення ідеального образу, який можна осмислити, втілити у дійсність. Усвідомлення відмінності себе від іншого з'являється з роздвоєнням свідомості на власне свідомість і самосвідомість, коли з'являється така форма інобуття реального, як засіб виробництва, матеріальний посередник.

Стаття присвячена соціально-культурному феномену «особистість». Автором доведено, що феномен особистості виник на певному етапі історичного розвитку, тому можна певним чином спростувати тезис О. Леонтьєва про те, що «особистість народжується двічі», адже у такому разі необхідно було зазначити, що особистість є феноменом, який зустрічається на всіх етапах розвитку людини.

Визначено, що ілюзорність сучасного буття людини, а також утвердження постмодерністського концепту «смерті суб'єкта» зумовлює необхідність звернення дослідників до проблеми особистості, що супроводжується виразною неоднозначністю її визначення. Однак є група дослідників, які говорять про те, що особистість є результатом еволюційного розвитку людської психіки, що свідчить про те, що людина буває у межі надсоціального та соціального, причому вона піднімається над усіма соціокультурними традиціями і керується внутрішніми нормами (совістю) та загальнолюдськими цінностями. Інша ж група вважає, що особистість – це результат соціокультурної обробки індивіда у результаті його соціалізації.

Також у роботі з'ясовано, що формування соціального об'єкта, у якому визначена соціальна роль, означає утвердження особистості, котра буде привілеєм для тих, хто не лише здатний стати членом суспільства, але

й має змогу піднятися над його певним чином сформованими історично нормами у сферу загальнолюдського чи надлюдського, яке виражається через етичне або релігійне почуття.

Ключові слова: соціальний суб'єкт, людина, індивід, особистість, міф, несвідоме.

Summary

Sukennikov O. V. Socio-cultural phenomenon of personality. – Article.

Analysis of personality as a cultural and historical phenomenon, in our opinion, is important in understanding the process and mechanisms of origin, formation and development of personality with the change of specific cultural and historical forms of human existence. The vision of the laws of this process provides an opportunity to predict possible ways, directions and features of human development in current and future cultural and historical conditions. This is characterized by the beginning of the awakening of consciousness, the selection of man, the emergence of an ideal image that can be understood, embodied in reality. Awareness of the difference between oneself and another appears with the bifurcation of consciousness into one's own consciousness and self-consciousness, when such a form of real otherness as a means of production, a material intermediary, appears.

The article is devoted to the meaning of the concept of "personality". The author proves that the phenomenon of personality arose at a certain stage of historical development and therefore it is possible to refute in some way the thesis of O. Leontiev, who said that "personality is born twice", because in this case it was necessary to indicate that personality is a phenomenon occurs at all stages of human development.

It is determined that the illusory nature of modern human existence, as well as the establishment of the postmodern concept of "death of the subject", necessitates the need for researchers to address the problem of personality, which is accompanied by a clear ambiguity of its definition. However, there is a group of researchers who say that personality is the result of the evolutionary development of the human psyche, which suggests that man is within the limits of the super-social and social, and he raises above all socio-cultural traditions and is guided by internal norms (conscience) and universal values. Another group believes that personality is the result of socio-cultural processing of the individual as a result of his socialization.

It is also clarified that the formation of a social object in which the social role is defined, means the establishment of a personality that will be a privilege for those who are able not only to become a member of society, but also has the opportunity to rise above its historically formed norms into the realm of the universal or superhuman, which is expressed through ethical or religious feeling.

Key words: social subject, person, individual, personality, self, unconscious.